

**ՀԱՅՐ ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆԻ ԱՒԱՆԴԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԳԱՒԱՌՈՒՄ**

300ամեայ բեղմնաւոր գործունէութիւն ծաւալած Մխիթարեան միաբանութեան բազմաթիւ հայագէտների շարքում իր ծանրակշիռ տեղն ունի բանասէր, պատմաբան, աշխարհագրագէտ, խմբագիր Հայր Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեանը (Աբրահամ Միքայէլեան): Նա իրաւամբ Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան խոշորագոյն հետազօտողներից է եւ նոր ժամանակներում Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի հետ միասին արժանի է համարուելու հայ իրականութեան մէջ այդ դպրոցի համահիմնադիրը: Ի դէպ, եթէ ինչպէս գիտական, այնպէս էլ լայն հանրութեան շրջանում Ալիշանի անունը մեծապէս ծանօթ է, ապա նոյնը չի կարելի ասել նրանից շուրջ կէս դար առաջ՝ ԺԸ. դարի վերջին եւ ԺԹ. դարի սկզբին գործած ու հայագիտական հարուստ ժառանգութիւն թողած Հայր Ղուկաս Ինճիճեանի մասին¹:

Ծնուել է Կ. Պոլսում 1758 Մարտի 21ին աղբիւրանուպոլսեցի Ինճիճի (մարգարտագործ) Հաջի Միքայէլի որդու՝ Պօղոս Միքայէլեանի ընտանիքում: Նախնիների մասնագիտութիւնից էլ ընտանիքն ընդունել է Ինճիճեան ազգանունը: Մայրը՝ Տիրուհին մեծանուն պատմաբան հայր Միքայէլ Չամչեանի քույրն էր: Անվիճելի է, որ թէ՛ հոգեւոր-եկեղեցական եւ թէ՛ գիտական հարցերում Ինճիճեանը մշտապէս կրել է քեռու ազդեցութիւնը:

¹ Հայագէտ Նազարէք Պերպերեանի պատկերաւոր խօսքով՝ «Հայր Ղուկաս Ինճիճեան անվիճելիօրէն կը հանդիսանայ գլխաւոր ուսնվիրաներէն մէկը ԺԹ. դարու հայոց Ազգային Զարթօնքին» (ՊէրՊէրեԱՆ, Ն., Հայր Ղուկաս Ինճիճեան. Միխիթարեան միաբանութեան քաղաքականութիւնը ու մեծարժէք նրախտաւորը, Ի ժամանակ, 2015, 8 Յուլիս):

Հենց Հայր Միքայել Չամչեանի խորհրդով 1770ին Պօղոս Միքայելեանն իր ուշիմ որդուն ուղարկում է Մխիթարեան միաբանութիւն: Մի քանի տարի անց՝ 1776ին մշտնջենաւոր ուխտեւորով դառնում է Մխիթարեան միաբանութեան անդամ:

Հոգեւոր-եկեղեցական ծառայութեան ընթացքում բուռն գործունէութիւն է ծաւալում նաեւ Կ. Պոլսում: Գործուն մասնակցութիւն է ունենում ժողովրդի մէջ հայ գիր եւ գրականութիւն տարածելու նպատակին կոչուած եւ պոլսահայ մեծահարուստ Միքայել Չելեբի Տիւզեանի նիւթական աշակցութեանն արժանացած «Արշարունեաց միութեան» ստեղծմանը: Կաթողիկոսների նկատմամբ Օսմանեան կայսրութիւնում սկսուած հալածանքների պատճառով վերադառնում է Վենետիկ, դառնում է Մխիթարեան միաբանութեան փոխառաջնորդ: Հայր Ղուկաս Ինձիձեանն իր մահկանացուն կնքում է 1833 Յուլիսի 2ին:

Նշանաւոր հայագէտ, յետագայում՝ Աբբահայր Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Ագոնց Գիւվերին աշակերտելու շրջանում, Ինձիձեանի մօտ ծնւում է հետաքրքրութիւնը ինչպէս Հայաստանի, այնպէս էլ այլ երկրների աշխարհագրութեան նկատմամբ: Արդէն 1791ին Վենետիկում լոյս է տեսնում Հայր Ինձիձեանի առաջին՝ «Տեսութիւն համառօտ հիմ եւ նոր աշխարհագրութեան» աշխատութիւնը: Աշխարհի, ինչպէս եւ Հայաստանի համառօտ պատմաաշխարհագրական պատկերը ներկայացնող այս չափածոյ երկը մեծ հետաքրքրութիւն է առաջացնում, որի համար էլ շուտով մասնակիօրէն թարգմանւում է իտալերէնի ու ֆրանսերէնի: Երեք տարի անց հրատարակւում է «Ամառանոց Բիւզանդեան» գիրքը, որ եզակի հետազօտութիւն էր Պոսֆորի եւ Տարտանելի նեղուցների, Մարմարա ծովի ջրային հոսանքների, երկրաբանական կառուցուածքի մասին: Ինքնատիպ հրատարակութիւն էր նաեւ Հ. Ղուկաս Ինձիձեանի մէկ այլ աշխատութիւնը՝ «Պատմութիւն կենդանեաց ի չորս կարգս բաժանեալ ի ցամաքային, ի ջրային, յերկակենցաղ եւ յօդային» (1801) վերնագրով:

Հայր Ղուկաս Ինձիձեանը ժամանակակիցների մէջ առանձնանում էր իր առաջադիմական հայեացքներով: Պատահական չէ, որ 1799ին նա դառնում է Եւրոպայում հայկական առաջին, իսկ «Ազգաբարից» յետոյ հայ իրականութեան մէջ երկրորդ՝ «Տարեգրութիւն» պարբերականի (1799-1802) հրատարակիչ-խմբագիրը: Ուշագրաւ է, որ ինչպէս «Տարեգրութիւնը», այնպէս էլ նրա փակուելուց յետոյ Ինձիձեանի հրատարակած միւս՝ «Եղանակ Բիւզանդեան-Բագմալեպը» (1803-1820) աշխարհաբարով լոյս ընծա-

յուած առաջին հայկական պարբերականներն էին²: Այսինքն՝ ստեղծագործելով գրաբարով, որին նա տիրապետում էր կատարելապէս, Հայր Ղուկաս Ինճիճեանը ժամանակի հայ մտաւորականների մէջ առաջիններից էր, ով հասկանալի պատճառներով նախապատուութիւնը տուեց ժողովրդին աւելի հոգեհարազատ դարձած աշխարհաբարին՝ դրանով իսկ դառնալով գրական աւելմտահայերէնի ջատագով անդրանիկ բանասէրներից մէկը:

Շուտով լոյս տեսան Հայաստանի ու երկրագնդի այլ երկրների պատմական աշխարհագրութեանը նուիրուած «Աշխարհագրութիւն չորից մասաց աշխարհի» կոթողային շարքի տասնմէկ հատորները: Տարիների տիտանական աշխատանքի արդիւնք այդ ինքնատիպ շարքի առաջին, հինգերորդ եւ վեցերորդ հատորները հեղինակել էր Հ. Ղուկաս Ինճիճեանը, իսկ մնացածները՝ Հայր Ստեփանոս Ագոնցը: Կարելի է անվարան պնդել, որ այդ աշխատութեան լոյս ընծայումը պատմական իրադարձութիւն էր ոչ միայն հայ, այլ նաեւ համաշխարհային աշխարհագրութեան ուսումնասիրութեան բնագաւառում:

Պատահական չէ, որ հայրենապաշտ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի «աշխարհագրութեան» շարքի առաջին հատորը, որ տպագրուեց Վենետիկում 1806ին եւ նուիրուած էր Ասիա աշխարհամասին, ամբողջապէս ընդգրկում էր Հայաստան աշխարհը: Նախ ընդհանուր գծերով ներկայացւում էր Ասիան, ապա մանրամասնօրէն նկարագրւում համաշխարհային քաղաքակրթութեան մէջ կարեւոր դեր ունեցած Հայաստան երկիրը:

Այդ հատորում ընթերցողը ծանօթանում է Հայոց աշխարհի աշխարհագրական դիրքին, սահմաններին, վարչական բաժանումներին, բնակչութեանը, ժողովրդագրական տեղաշարժերին, ցեղակրօնական վերակերպումներին եւ այլն: Հեղինակը առանձնակի ուշադրութիւն է յատկացնում Օսմանեան կայսրութեան պաշտօնական բաժանումների եւ քրդական աշիրարթների՝ ցեղապետութիւնների կիսանկախ վիճակի պատճառով ստեղծուած վարչական քաոսի վրայ, որի պատճառով յատկապէս տուժում էր հայութիւնը:

Աշխատութեան ամենամեծ արժանիքներից է այն, որ նրանում յստակ տրւում է հայութեան բռնի իսլամացման, այն է՝ թուրքացման ու քրդացման գործընթացը, հայկական լեռնաշ-

2 ՇՏԻԿԵԱՆ, Ա., «Նդամակ Բիւզանդեան» տարեգիրքը, (Բանասիրական ճիշգրտումներ), Ի ՊԲՀ, 1966, քիւ 2, 173-177:

խարհը օտար ցեղախմբերով բնակեցնելու, հայերին հայրենի ե-
զերքից դուրս մղելու սուլթանական քաղաքականությունը: Այդ
ամենի պատճառով ժ.Թ. դարի սկզբին երբեմնի միատարր հա-
յաբնակ Հայաստանն արդեն ունէր խայտաբղէտ ժողովրդագրա-
կան նկարագիր. «Բնակիչք ևորա որչափ ինչ գտանին յազգէս հա-
յոց, - գրում է Հայկական լեռնաշխարհի ցեղային խճանկարի
մասին Հայր Ինձիձեռնը, - գրեթէ նոյնչափ գտանին եւ ի քրդաց.
յետ սոցա եմ օսմանեամք եւ քիւրմանք. գտանին ի մեծ հայս նաեւ
բազում էգիտիք, եւ ի տեղիս տեղիս ասորիք, ... նաեւ վիրք ի հիւ-
սիսակողմն մեծին հայոց. իսկ յոյնք սակաւք՝ եւ այն մանաւանդ ի
փոքր հայս»³:

Հայաստանում ստեղծուած բարդ ժողովրդագրական իրա-
վիճակի գլխաւոր պատճառներից մէկը, ըստ Ղուկաս վարդապե-
տի՝ Հայկական լեռնաշխարհ քրդական ցեղերի զանգուածային
ներհոսքն էր հարաւից. «Գամ այլուստ եւ այլ պէսպէս ցեղք վրա-
նաքնակ քրդաց, - սարսափով գրում էր նա, - որ յամարայնի
սփոխն ի լերինս նահանգին (էրզրումի - Ա. Մ.), մանաւանդ ի մեծ
գօտիս Պինկէօլայ»⁴:

Վերոյիշեալ իրավիճակը հեղինակի դիտարկմամբ ստեղ-
ծուել էր նաեւ այն պատճառով, որ օսմանեան իշխանութիւննե-
րի վարած ազգայնամոլ ձեռնարկումները ստիպել են շատ հայե-
րի կրօնափոխ լինելու: Օրինակ՝ խօսելով էրզրումի նահանգի
Թորթում գաւառի հայութեան ծանր իրավիճակի մասին Հայր
Ինձիձեռնը մատնանշում է, որ այնտեղի բնակիչները «ձանձրա-
ցեալք ի քոնութեմէ եւ ի գրկանաց, դարձան առ հասարակ ի կրօնս
տանկաց»⁵: Նոյն իրավիճակն էր այլ գաւառ-գաւառակներում.
Կամախի այսպէս կոչուած տաճիկները «... ըստ մեծի մասին դար-
ձեալ են ի հայոց»⁶: Իսկ Բերդազրակ գաւառակի «բնակիչք նոցա
առ հասարակ էին յազգէս հայոց, այլ ապա ըստ մեծի մասին դար-
ձան ի տանկութիւն եւ սակաւ մնացին ի քրիստոնէից»⁷:

Հայր Ինձիձեռնը բազմաթիւ փաստեր է բերում Արեւմտեան
Հայաստանի երբեմնի բարգաւաճ վիճակի եւ անհամար քրդական

3 Ինձիձեռն, Հ. Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Ա., Ս.
Ղազար, Վեներտիկ 1806, 14-15:

4 Անդ, 64:

5 Անդ, 93:

6 Անդ, 101-102:

7 Անդ, 131-132:

միջցեղային բախումների, պետական պաշտօնեաների կողմից կեղեքումների աղէտալի հետեւանքների մասին: Այսպէս՝ Երզնկայի գաւառն «յառաջագոյն ունէր 250 գիւղօրէւ. այլ այժմ ի պատճառս կեղեքելոյ իշխանաց, բազում գիւղօրէք մորա լիեալ կան եւ անմարդարմակ, եւ գիւղօրէք ինչ կործանեալք, կամ ըստ կիսոյն քայքայեալք»⁸: Բաւական է նշել, որ 1762ին Մանազկերտի շրջանում քրդական միջցեղային բախումների հետեւանքով ոչնչացուել է 360 հայկական գիւղ⁹:

Յեղակրօնական վերակերպումների գործընթացները բացառապէս տեսանկիւնից Հայր Ղուկաս Ինճիճեանի հետազօտութիւններն ունեն գիտաքաղաքական նշանակութիւն: Նրա ուսումնասիրութիւնները բերել են այն համոզման, որ կրօնափոխութեւնը, դաւանափոխութեւնը կամ ազգափոխութեւնը յետոյ հայ բնակչութեան մի ահռելի զանգուած Հայաստանում շարունակել է պահպանել իր հայկական ինքնութիւնը: Անդրադառնալով Ախալցխայի նահանգում տեղի ունեցած էթնոգործընթացներին՝ Ղուկաս վարդապետը համոզուած գրում է, որ տեղի թուրքերը՝ տաճիկները, սերում են հայերից ու վրացիներից: Բացի այդ, վրացիների մի մասն էլ ունի հայկական ծագում. «Գիւղօրէք այսր մահանգի սակաւ: Բնակիչք մոցա ըստ մեծի մասին տաքիկք, դարձեալք գրեթէ առ հասարակ կամ ի հայոց եւ կամ ի վրաց. եւ գիւղօրէք բնակեալք մինչեւ ցայժմ ի քրիստոնէից հայոց մաւել ի վրաց, որք գրեթէ առ հասարակ սերեալ երեւին ի հայկազանց: Քանզի ի վերջին ժամանակս կործանելոյ տէրութեան մերոյ՝ այս մահանգ եղել պատուարան բազմութեան իշխանաց մերոց, մաւել հասարակ ժողովրդեան, որք ապա սակաւ առ սակաւ սովորեալք ի լեզու ի բարս, մաւել ումանք ի ծէսս վրաց, փոխեցան յազգ մոցա»¹⁰:

Հայր Ինճիճեանի ծառայութիւններից մէկն էլ ծպտեալ հայերի մի ստուար շերտի բացայայտումն էր, որոնք յայտնի էին մասնաւորապէս «կէսկէսներ» անունով: Պոռնոսի լեւների արեւելեան շրջանում՝ Համէն գաւառում ապրող այդ հայութեան մի ստուար զանգուած, որ դեռ Ժ.Բ. դարում եւ Ժ.Ը. դարի սկզբներին իսլամ էր ընդունել, այսօր էլ տասնեակ գիւղերում դեռ հայախօս է: «Համէն: Բնակիչք երկրին յառաջագոյն հայ էին, կարդում ենք «Աշխարհագրութիւնում», - այլ ի յելս Ժ.Բ. դարում եւ ի

8 Ամդ, 98:

9 Ամդ, 112:

10 Ամդ, 123:

սկիզբն ժԸ. առ հասարակ հանդերձ ամենայն շրջակայ գիւղօրէիւք դարձան ի տաճկութիւն սակս բոնութեան հարկապահանջութեան, բայց գտանին տակաւին ի նոսա եւ քրիստոնեայք... Իսկ տաճիկք խօսին մինչեւ ցայժմ հայերէն..., պահեն պահս, եւ գայլ ծէսս եւ օրէնս քրիստոնեական հաւատոյ, յաճախեն յեկեղեցիս..., ումանք կէսկէս են հաւատովք, արտաբնատ միայն ցուցանելով գտաճկութիւն»¹¹:

Բաւարարուելով «Աշխարհագրութիւն» աշխատութեան առաջին հատորի քննութեամբ, նշենք որ ինչպէս Հայր Ղուկաս վարդապետի, այնպէս էլ Հայր Ստեփանոս Ազոնցի հեղինակած հատորները դարձան երկիր մոլորակի աշխարհագրութեան ու պատմութեան վերաբերեալ հայերէնով գրուած իւրօրինակ ու անփոխարինելի դասագրքեր եւ այսօր էլ շարունակում են մնալ որպէս սեղանի գրքեր պատմական աշխարհագրութեամբ զբաղող մասնագէտների համար:

Ինչպէս տեսանք, վերոյիշեալ հատորում Ինձիձեանը ցաւով ներկայացնում էր ԺԵ. դարից մինչեւ ԺԹ. դարի սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած ոչ հայանպաստ ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում: Այդ ընթացքում նա յաճախ անդրադառնում էր նախորդ ժամանակներին՝ յիշելով Հայաստանի ընդարձակ տարածքն ու բարգաւաճ վիճակը: Ուստի պատահական չէ, որ շուտով փորձառու աշխարհագրագէտը ձեռնամուխ է լինում հին եւ միջնադարեան Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան վերաբերեալ աշխատութիւնների ստեղծմանը:

1822ին լոյս է տեսնում Հ. Ղուկաս Ինձիձեանի նշանաւոր մէկ այլ աշխատութիւն՝ «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» վերտառութեամբ: Յունահռոմէական, ասորական հայկական ու այլ աղբիւրների համադրութեամբ հեղինակը ներկայացնում է Մեծ Հայքի պատմաաշխարհագրական նկարագիրը՝ բոլոր 15 նահանգաշխարհները՝ իրենց գաւառներով, սահմաններով, օգտակար հանածոներով, բնակլիմայական պայմաններով, եկեղեցիներով ու

11 Անդ, 396: Յետագայում «Կէսկէսների» մասին Ղ. Ինձիձեանի հետազոտութիւնները խորացրեց Մխիթարեան վարդապետ Յակովբոս Տաշեանը (ՏԱՇԵԱՆ, Յ., Հայ քնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, Վիեննա 1921: Նոյն, Տայք դրացիք եւ խոտորքուր, Վիեննա, 1978: «Կէսկէսների» մասին տե՛ս նաեւ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ, Ա., էրգրում. էրգրումի նահանգի հայ ազգաբնակչութիւնը 19-րդ դարի առաջին երեսնամեակին, Երեւան 1994, 52-88:

վանքերով, յիշարժան պատմական իրադարձութիւններով, կատարում է տեղանունների ստուգաբանութիւն, տեղագրում բնակավայրերը եւ այլն:

Աշխարհագրագէտը իւրաքանչիւր աշխարհի կապակցութեամբ վկայակոչում է անգամ սկզբնաղբիւրներում առաջին հայեացքից կարեւորութիւն չներկայացնող ամէն մի տեղեկութիւն, առանձնացնում յատկապէս տուեալ վարչական միաւորին առաւել բնորոշ երեւոյթները: Օրինակ՝ Վասպուրականի վերաբերեալ Հայր Ինճիճեանը գրում է. «Մեծ է քան զայլ ամենայն նահանգս Հայոց, եւ արժոյ առանձին քաղաքութեան եւ կաթողիկոսութեան եւ զի սեպհական է Արծրունեաց տոհմի, կոչի եւ Աշխարհ կամ Երկիր Արծրունեաց»¹²: Հայրենասէր գիտնականն առանձնակի հպարտութեամբ է գրում կենտրոնական աշխարհի՝ Այրարատի մասին՝ յիշելով պատմիչ Ղազար Փարպեցու խօսքերը. «Հասաք ի ստորագրել զվերջին նահանգ Մեծին Հայոց հոյակապ, հոչակաւոր եւ ակամաւոր անուանեալ ի Ղազարայ»¹³:

Ցատկանշական է, որ «Ստորագրութիւն հին Հայաստանայց» աշխատութիւնը փաստօրէն Հայաստանի աշխարհագրութեան ընդհանուր խորապատկերի վրայ Հայոց հին ու միջնադարեան պատմութեան զուգահեռ շարադրանքն է: Զարմանք է առաջացնում ամէն մի նահանգի, գաւառի, բնակավայրի աշխարհագրութիւնն ու պատմութիւնը ներկայացնելիս հեղինակի բժախնդիր վերաբերմունքը հնարաւոր բոլոր աղբիւրների տուեալներն անպայման շրջանաւերու, դրանք քննաբար օգտագործելու եւ ճշմարտութիւնը գտնելու հարցում: Ընթերցողի մօտ ինչպէս այս, այնպէս էլ այլ աշխատութիւններին բնորոշ ինճիճեանական այդ ոճը ընթերցողի մօտ առանձնակի հետաքրքրութիւն ու գրաւչութիւն է առաջացնում: Օրինակ՝ երբ հեղինակը ներկայացնում է Վասպուրական աշխարհը, իւրաքանչիւր բնակավայրի հետ կապուած շարադրում է Արծրունեաց թագաւորութեան պատմութիւնը: Սիւնիքի աշխարհագրութիւնը Հ. Ղուկաս վարդապետը շողկապում է Սիւնեաց, Այրարատին՝ Արշակունեաց ու Բաբարատունեաց հարստութիւնների պատմութեանը: Նման մեթոդաբանութեամբ հայրենապաշտ հեղինակն ընդգծում է Հայոց հին ու միջնադարեան պետականութեան փառքն ու հզօրութիւնը:

12 ԻնճիճեԱն, Հ. Ղ., Ստորագրութիւն հին Հայաստանայց, Ա., Ս. Ղազար, Վեմետիկ 1822, 156:

13 Անդ, 376:

Հայր Ղուկաս Ինձիձեանի աներեւակայելի աշխատասիրութիւնը շուտով հապարակ է հանում եւս մէկ ստուարածաւալ աշխատութիւն՝ «Դարապատում»ի ինը հաստափոր գրքերի շարքը (Վենետիկ, 1824-1828), որ ԺԸ. դարի երկրորդ կէսի, այսինքն՝ հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանի համաշխարհային պատմութեան հայերէն առաջին բարձրորակ ու հանգամանալի շարագրանքն է։ Ինձիձեանն այդ վիթխարի հետազոտութեան նախաբանում նշում է, որ հայրենի պատմութիւնից զատ ամէն մի բանասէր մարդու համար խիստ շահեկան է նաեւ համաշխարհային պատմութեան իմացութիւնը։ Հայր Ղուկասն այդ կապակցութեամբ գրում է. «Սորայս քարտոռիմութեան արգասիք որչափ հարկադրի եւ օգտակար»՝ նոյնչափ եւ առաւել պակասեալ գտանին յարամեան մեր քարքառ, յորում հազիւ է տեսնել զիւրոյ ազգին պատմութիւն, իսկ սակս այլոց ազգաց ընդ համօրէն աշխարհ սփռելոց՝ գրեթէ համակ վերջացեալ տեղեկութիւն, որ արդարեւ ցաւալի պակասութիւն ասացի»¹⁴։

Ձանդրադառնալով Հայր Ղ. Ինձիձեանի բազմաթիւ ու բազմաբնոյթ այլ աշխատութիւններին՝ համառօտ կանգ առնենք եւս մէկի վրայ, որ լոյս տեսաւ հեղինակի մահուանից յետոյ՝ 1835ին եւ հանդիսացաւ Հայաստանի պատմաաշխարհագրական, ազգագրական, բանասիրական, ժողովրդագրական բնոյթի աշխատութիւնների ինքնատիպ ու ամփոփ հաշուետուութիւնը։ Ոսօքը «Հընախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» եռահատոր հետազոտութեան մասին է։

Ի տարբերութիւն Հայր Ինձիձեանի այլ աշխատութիւններէ, «Հընախօսութեան» մէջ պատմաաշխարհագրական հարցադրումներից բացի փաստօրէն կարելի է գտնել Հայաստան աշխարհի հետ կապուած ամէն տեսակ նիւթ։ Հեղինակը հանգամանօրէն անդրադառնում է բազմալեզու աղբիւրներում Հայոց աշխարհի բոլոր անուանումներին (Հայք, Հայաստան, Թորգոմայ տուն, Հաբեթեան նահանգ, Արամեան նահանգ, Դրուց աշխարհ, Արմենիա, Արամայ երկիր, Այրարատ եւ այլն), պատմական սահմաններին, լեռնազրույթեանն ու ջրազրույթեանը, տնտեսութեանը, մարդկանց կենցաղին եւ այլն։ Եթէ նախորդ երկերում Հ. Ղ. Ինձիձեանը ժողովրդագրական խնդիրները չօշափում էր հարեւանցիօրէն, ապա այժմ առանձին բաժին է յատկացնում բնակչութեան

14 ԻնձիձեՍ.Ն, Հ. Ղ., Դարապատում. Աշխարհամար կամ ընդհանուր պատմութիւն, Ա., Ս. Ղազար, Վեներտիկ 1824, 5։

տեղաբաշխման, ցեղային կազմի, տեղաշարժերի եւ այլ հարցերին: Առաջին հատորի իններորդ եւ տասներորդ գլուխները, որոնք համապատասխանաբար վերնագրուած են «Բնակիչի Հայաստանեայց» եւ «Սակաւամարդութիւն քնակեաց», նուիրուած են Հայաստանի պատմական ժողովրդագրութեանը եւ ամբողջապէս գիտական նորոյթ են: Հետագօտողն ուշադրութեան է արժանացնում հնագոյն ժամանակներից Մեծ Հայքում տեղի ունեցած ժողովրդագրական ամէն մի տեղաշարժ, քննութեան է ենթարկում օտար ցեղային տարրերի ներթափանցման կամ հայերի արտագաղթի վերաբերեալ իւրաքանչիւր դրուագ:

Երկրորդ հատորը վերաբերում է հայկական թագաւորութիւնների ու իշխանութիւնների պատմութեանը, իսկ երրորդը՝ հայոց լեզուի, դպրութեան, արուեստի, կրօնի, եկեղեցու հարցերին:

Պատմական ժողովրդագրութեան հարցերը վերլուծելիս Հ. Ղուկաս վարդապետը նշում է, որ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի պատճառով երկրի բնակչութիւնը մշտապէս շարժման մէջ է եղել. բազմաթիւ օտար ժողովուրդներ ու ցեղեր (փինիկեցիներ, ասորեստանցիներ, հրեաներ, մարեր, պարսիկներ, սկիւթներ, ալաններ, ճաներ, քրդեր, կախիկներ, ութմանիկներ եւ այլք), որոնց ամենայն բժախնդրութեամբ անդրադարձ է կատարւում, անընդհատ ներխուժել են Հայոց երկիր, բնակութիւն հաստատել այնտեղ կամ հայութեանը բռնագաղթեցրել իրենց բնօրրանից: Այդուհանդերձ, Հայոց լեռնաշխարհը շարունակել է մնալ գերազանցապէս հայաբնակ եւ հայաշունչ: Բանն այն է, որ Հայաստանը, ըստ Հայր Ինճիճեանի՝ ունի աստուածային ծրնունդ. առաջին անգամ այնտեղ՝ դրախտում, մարդ արարածն է առաջացել, երկրորդ անգամ՝ համաշխարհային ջրհեղեղից յետոյ ոչնչացումից փրկուել ու վերակենդանացել է մարդկային հասարակութիւնը. «Պատմութիւն առաջին քնակութեան Հայաստանեայց սկսանի յառաջին քնակութենէ համօրէն մարդկային ազգի. զի Աստուած կամելով ընտրել քնակարան քաջադէպ առաջին մարդոյն Ադամայ զոր ստեղծ, զՀայաստան ընտրեաց»¹⁵:

Հեղինակն առաձնակի ցաւով է գրում գաղթականութեան մասին, որ նա համարում է Հայոց երկրի «սակաւամարդութեան»

15 Ինճիճեան, Հ. Ղ., Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Ա., Ս. Ղազար, Վննտիկ 1835, 244:

գլխաւոր պատճառը: Յատկանշական է, որ բոլոր օտար նուաճողների արշաւանքների մէջ Հայր Ինձիձեանն ամենաաղէտալին համարում է ԺԱ. դարում սկսուած թուրքականը, որ նա անուանում է պարսկական՝ նկատի ունենալով սելջուկ-թուրքերի Պարսկաստանից Հայաստան ներթափանցելու հանգամանքը. «Դարն մետասաներորդ, որ է ժամանակ ի վեր երեւելոյ Պարսից Տուղրիլեանց՝ եղև արդարև դար կործանման տէրութեան մերոյ եւ ցիրուցան սփռելոյ ազգիս մերոյ»¹⁶:

Ամփոփելով՝ կարող ենք հաստատապէս պնդել, որ ԺԸ. դարի վերջին եւ ԺԹ. դարի սկզբին Հայր Ղուկաս Ինձիձեանը, շարունակելով Մխիթար Աբբահօր ստեղծած աւանդույթները, Հայր Միքայէլ Չամչեանցի հետ միասին նոր բարձրութեան հասցրեց հայ պատմագիտութիւնը եւ իր հերթին դրեց նոր ժամանակներում Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան եւ ժողովրդագրութեան բնագաւառի հետազօտութիւնների հիմքերը: Վերջիններիս թողած հարուստ գիտական ժառանգութիւնը Մխիթարեան տիտաններից Հայր Ղեւոնդ Ալիշանին ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին հնարաւորութիւն տուեց հայագիտութեան այդ բնագաւառների ուսումնասիրութիւնը հասցնել դասական մակարդակի:

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

¹⁶ Ամդ, 339:

Summary

Fr. GHUKAS INCHICHYAN'S CONTRIBUTION IN THE STUDY OF HISTORICAL GEOGRAPHY AND DEMOGRAPHY OF ARMENIA

ASHOT MELKONYAN

During the 300-year-long fruitful activity on San Lazzaro island in Venice, the Mechitarist Congregation has given many eminent Armenian scholars. Father Ghukas Injijian (1758-1833) is distinguished among them with his outstanding contribution to the study of historical, geographical and demographic issues of Armenia. Among his dozens of studies, the first volume of "The Geography of Four Parts of the World" is especially notable, concerning Armenia. Father Injijian is truly the founder of the Armenian historical geography and demography of new times.

Archimandrite Ghukas was also the founder of the first "Chronicle" magazine in Europe (the second one in the Armenian world), which became the first Armenian magazine in modern Armenian language.